

UTOPIJE II. DEL

1. Marko Uršič,
ESEJ O MOROVI UTOPIJI IN »ZNANSTVENEM«
KOMUNIZMU
2. Gal Kim,
ANTINOMIJE JUGOSLOVANSKEGA SAMOUPRA-
VLJANJA: MED SOCIALISTIČNO UTOPIJO IN FOU-
CAULTOVSKO OBLASTJO
3. Darko Štrajn,
UTOPIJA IN VPRAŠANJE KONCA UTOPIJE V ŠEST-
DESETIH LETIH
4. Boris Buden,
POSTKOMUNISTIČNI ROBINZON
5. Marko Hočevar,
RAZMIŠLJANJA O POLITIKI IN UTOPIJI
6. Rudi Rizman,
ČAS DISTOPIJE (KAKOTOPIJE) – POLITIČNI IN
EKONOMSKI NEOLIBERALIZEM
7. Daša Tepina,
ANARHIZEM KOT REVOLUCIONARNA UTOPIJA
8. Primož Krašovec,
HORUK V NOVE ČASE

9. Stojan Pelko,
KAKO POBEGNITI Z OTOKA?

10. Neven Borak,
KAJ SE ZGODI, ČE SE SREČATA HITLODEJ IN DR.
PANGLOSS?

ESEJ O MOROVI *UTOPIJI* IN »ZNA NSTVENEM« KOMUNIZMU

Marko Uršič

Utopija, še posebej politična, je imela pomembno mesto v renesansi – to je bil čas, ko so Platonovo *Politejo* še imeli za »realno možnost« ureditve države in družbe, kar je razvidno tudi iz La Boétijevega *Discoursa*, čeprav najpomembnejši politični filozof renesanse, Machiavelli, ni verjel v takšno idealistično fantazijo; vanjo tudi Montaigne ni verjel (čeprav zaradi drugih razlogov) in tudi zato ni bil več »pravi« renesančnik, ker je gledal na svet in človeka s pesimističnim realizmom, ki je prevladal na pragu novega veka. Prej, v visoki renesansi, ko so bila pričakovanja in upanja v novo dobo človeštva na višku, pa ima izjemno mesto Thomas More s svojo *Utopijo* (1516), ki je dala novemu književnemu in obenem filozofskemu »žanru« tudi ime. Toda pozoren bralec v tem imenitnem delcu kmalu razbere avtorjevo ironijo, saj More ni zares verjel v svojo utopijo, vsaj ne tako, kot je v *Politejo* verjel Platon, niti kot so pozneje v razne bolj ali manj fantastične scenarije verjeli t. i. »utopični socialisti« in nazadnje tudi komunisti. More je bil bolj nadaljevalec Lukijana kot Plato-

Dr. Marko Uršič, filozof, Oddelek za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Besedilo je ponatis odlomka iz knjige *Sedmerke. Štirje časi – Poletje*, II. del, Cankarjeva založba, Ljubljana, 2006, str. 319–329.

na, bolj predhodnik Swifta kot Marxa in Engelsa, čeprav – kot bomo videli v nadaljevanju – sta slavna bradača 19. stoletja marsikaj povzela po Moru, hote ali nehote, z »znanstveno« podlago ali brez nje.

Utopije so praviloma postavljene v preteklost (Platon je idealno državo postavil nekam v pradavni Egipt), a tudi če se na ravni same naracije dogajajo v sedanosti, je njihova sedanost nekje daleč, na nekem prekomorskem otoku ipd., in jo tako dejansko vidimo kot *preteklo* (podobno kot s sodobnimi teleskopi gledamo daljne galaksije, kakršne so bile pred milijardami let). Skratka, utopična »zlata doba« je vselej oddaljena v prostor-času, praviloma je daleč v preteklosti, saj so tiste utopije, ki so postavljene v prihodnost – dandanes je takšnih več – večinoma *negativne*: sodobni človek je po zlomu utopičnih in obenem totalitarnih ideologij nagnjen bolj k pesimizmu kot optimizmu glede prihodnosti. In vendar je ena najhujših bolezni našega časa ravno odsotnost vsakršne *pozitivne* utopije, v katero bi lahko verjeli in se ne bi že vnaprej bali, da se bo sprevrgla v družbeno katastrofo; govorim o *tostranskih* utopijah ali »vizijah«, saj onstranske še zmeraj (zdi se celo, da vse bolj) uspešno »opijajo ljudstvo« in ga odvrtaajo od želje po človeka vredni ureditvi tega sveta, ki je kljub vsej znanosti in tehniki čedalje bolj kaotičen in mračen.

Poglejmo zdaj Morovo *Utopijo* malce bolj od blizu. O srečnem otoku, imenovanem Utopija, v Antwerpnu pripoveduje Moru (kot prvemu literarnemu subjektu *Utopije*) morjeplovec Rafael (tj. drugi, »vložen« literarni subjekt), po rodu Portugalec, ki – drugače kot More, ki je latinsko omikani Evropejec – »bolj obvlada grščino kot latinščino« in ki je, kakor sam pravi, potoval z Amerigom Vespuccijem v daljne dežele. Že v tem uvodu je zanimiva mešanica realnosti in domišljije, naracije in satire (z močno ironičnimi podtoni), torej zmes različnih ravni bivanja in mišljenja, v katerih živijo in mislijo duhoviti duhovi, med kateri-

mi se Morov še posebno odlikuje. – No, in ko se Rafael na svoji poti nekako znebi Vespuccija in njegove realne ladje (ne zremo natanko, kako se to zgodi), pristane na rajsko lepem otoku, ki ima obliko polmeseca z mirno vodo v velikem zalivu, katerega z zunanje strani varujejo ostre čeri. Poleg prestolnice Amavrot je na Utopiji še 54 čudovitih mest, ki medsebojno niso oddaljena več kot dan hoda. Mesta so si »docela podobna«, lahko bi rekli kot jajce jajcu, ljudje v njih živijo v nekakšnih komunah, vsaka ima 40 članov + 2 sužnja, ki sta pravzaprav kaznjenca (sužnji opravljajo umazana dela, npr. smetarska in mesarska), sicer pa so vsi enako oblečeni, po obleki se razlikujejo samo poročeni in neporočeni, vsi delajo po 3 + 3 ure na dan, za otroke skrbijo dojilje, pri delu vsak državljan ali državljanica Utopije »kolobari« med mestom in vasjo, tako da se vsi, tudi meščani, ukvarjajo s poljedelstvom, in celo hiše si izmenjavajo vsakih deset let, lepo jih popravljajo, ne zidajo vselej novih, imajo lepe vrtove, v prostem času pa radi berejo in poslušajo predavanja ter vsak obed začenjajo z branjem kratkih »moralnih sestavkov« ... predvsem pa velja, da je vse skupno, saj ni nobene zasebne lastnine, ki sploh ni potrebna, saj je vsakomur dano »po potrebah« prav vse, kar zares potrebuje. »Vsi so bogati, čeprav nihče nima ničesar svojega«.¹

Z današnjega zornega kota seveda ni mogoče spregledati ironije v teh opisih, a tudi s stališča Morovega renesančnega sodobnika je bilo težko spregledati avtorjev grenki humor. More namreč v »vzratnem ogledalu« srečne dežele Utopije dejansko opisuje in ironizira tedanje razmere v nesrečni Angliji (podobno kot pozneje Swift v *Guliverjevih potovanjih*). Že nekje na začetku pripovedi ga Rafael retorično sprašuje: »In kaj naj rečem o silnem razkošju, ki spremlja današnjo bedo in siromaštvo?«.² Po-

¹ Thomas More, *Utopija*, slov. prev. Jože Košar, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1958, str. 200.

² *Ibid.*, str. 13.

memben je seveda kontekst: diskusija o nepravilnosti drastičnih (celo smrtnih) kazni za tatove, tudi za manjše tatiče, ki kradejo, ker so lačni. Seveda gre tu za kritiko »razrednega izkoriščanja«, kot se temu reče pozneje; »ko razglabljam o svetu, povsod vidim zaroto bogatih«,³ pravi Rafael na koncu knjige – že v uvodnem delu pa je gospod More (in z njim tudi avtor More?) skeptičen do tega daljnega »utopičnega komunizma«, vendar ob popotnikovi pripovedi realistično pripomni: »Tako utegneš vsaj doseči, da boš to ali ono zlo zmanjšal, če ga že ne moreš spremeniti v dobro.«⁴ Toda Rafael idealistično vztraja, da je treba odkrito in brez zadržkov govoriti resnico: »Zame, dragi More, je povsem gotovo (da ti po pravici povem, kar mislim), da tam, kjer obstaja zasebna lastnina, kjer vsi vse merijo z denarjem, ne moreta nikdar vladati pravica in napredek [... in] edina pot, ki vodi k splošni blaginji, je uvedba lastninske enakosti.«⁵ Če pa tega ni možno doseči, nadaljuje Rafael, je treba lastnino vsaj omejiti. Toda More (tudi avtor More?) mu ugovarja: »Nasprotno, jaz pa sem mnenja, da nikoli ne more biti srečnega življenja tam, kjer je vse skupno. Kako bi namreč moglo biti dovolj življenjskih potrebščin tam, kjer se vsakdo odteguje delu, ker ga pri delu ne spodbuja želja po lastnem dobičku in ker ga zanašanje na tuje delo napravlja lenega?«⁶ More – kdorkoli pač že je oseba s tem imenom – je realist. Takšnih realistov tudi dandanes, skoraj pol tisočletja pozneje, ne manjka. Nedavno so znova premagali »idealiste«.

Zdaj, ko drugič berem *Utopijo* – prvič sem jo bral že pred desetletji, kak dober ducat let pred tistim zloglasnim (k sreči pa dejansko precej običajnim) letom 1984, namreč takrat, ko sem študiral za izpit iz marksologije, tedaj glavne predmeta na fi-

³ *Ibid.*, str. 203.

⁴ *Ibid.*, 98

⁵ *Ibid.*, str. 100–101.

⁶ *Ibid.*, str. 103.

lozofiji, pri katerem je bilo treba poznati vse predhodnike Marxa & Engelsa, seveda tudi »utopične socialiste«, vključno s fantasti, kot je bil More – zdaj me najbolj preseneča to, da je pravzaprav že pri Moru prisoten ves osnovni *politični program* poznejših komunistov, od Marxa prek Lenina do Maa, pa tudi Titovega ideologa Kardelja. Pri marksizmu se v primerjavi z Morovo *Utopijo* niso spremenili *cilji*, ampak zgolj *metode* za doseganja komunizma, ki naj bi po Marxu & co. temeljile na »znanosti«, namreč na ekonomskih zakonitostih družbenega oziroma zgodovinskega razvoja, ki ga je Marx vnazaj in vnaprej opisal v svojem slavnem *Kapitalu* (I. knjiga: 1867), in sicer tako, da je, kot je sam mislil, Hegla postavil z glave na noge. Žal, najbrž pa prej na srečo, se je Marx krepko zmotil: njegova ključna misel, da so *kapitalistična* produkcijska razmerja postala *preozka* za razvoj mogočnih produkcijskih sil, ki jih je kapital sam ustvaril – misel, ki jo je skupaj z Engelsom zapisal že v *Komunističnem manifestu* (1848) in ki naj bi izražala realno, »znanstveno« utemeljeno osnovo komunistične revolucije, preobrazbe sveta, ki naj bi jo izvedel ozaveščeni revolucionarni Subjekt, tj. Proletariat s Partijo na čelu, ter s tem ukinil privatno lastnino, tako da bi »na mesto stare meščanske družbe z njenimi razredi in razrednimi nasprotji stopi[la] asociacija, v kateri je svoboden razvoj slehernega pogoj za svobodni razvoj vseh«⁷ – ta misel se je izkazala kot iluzorna, utopična, potem ko je skupaj s svojimi posledicami (da, včasih tudi dobrimi, žal pa pretežno slabimi) obsedala velik del človeštva več kot sto let! In povzročila mnogo gorja.

Dandanes se sprašujemo: mar je bilo to véliko upanje, to strahotno trpljenje, ta zločinski teror, mar je bilo vse to potrebno le zato, da se je nazadnje izkazalo, da kapitalizem vendarle lahko

⁷ Karl Marx, Friedrich Engels, »Komunistični manifest«, slov. prev. Cene Vipotnik in Božidar Debenjak, v: *Id., Izbrana dela, II. zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1971, str. 613.

preživi vse ekonomske krize, ki so se zdele Marxu in tudi mnogim poznejšim marksistom nepremostljive *znotraj* kapitalskih razmerij? *Manifest* se dandanes bere kot že precej zastarela, patetična politična agitka, v kateri bradata očeta komunizma z ravno prav sofisticirano dikcijo, mešanico heglovščine, romantizma in parazgodovinskosti (obskurno dikcijo, ki se je bodo morali naučiti vsi komsomolci in skojevci v partijskih šolah), knokavtirata ne samo razredne nasprotnike, temveč tudi vse politične tekmece, razne »lepoumnike«, »polfilozofe«, »buržoazne socialiste«, »lumpenproletarce« in podobno sodrgo – in navsezadnje je z današnjega stališča *Manifest* tudi znanstvena fantastika *sui generis*: »Produktivne sile, s katerimi [kapitalizem] razpolaga, ne rabijo več pospeševanju meščanske civilizacije in meščanskih lastninskih razmerij; nasprotno, postale so premogočne za ta razmerja, ta razmerja jih ovirajo [...] Meščanska razmerja so postala pretesna, da bi mogla vsebovati bogastvo, ki so ga [te sile] ustvarile«. ⁸ Na zgodovinski oder naj bi stopil sam Proletariat, čeprav ga začasno (preden sam dozori) zastopa Partija, ki pa je, kot vemo, morala s tega odra tudi sestopiti, še preden je izpolnila svoje domnevno zgodovinsko poslanstvo. »Proletariat bo svojo politično oblast uporabil za to, da bo buržoaziji korak za korakom iztrgal ves kapital, centraliziral vse produkcijske instrumente v rokah države, to je proletariata, organiziranega kot vladajoči razred, in kar se da hitro povečal množico produkcijskih sil«. ⁹ Posledice te fantazmagorije so bile seveda katastrofalne: vsesplošno osiromašenje, lakota, rdeči teror, gulagi, Goli otok itd. Zanimivo pa je, da je vse to že napovedano v samem *Manifestu*, čeprav v prisposodbi: »Proletariat, najnižja plast sedanje družbe, se ne more dvigniti, ne da bi bila pognana v zrak vsa vrhnja stavba

⁸ *Ibid.*, str. 595.

⁹ *Ibid.*, str. 611.

plasti, ki sestavljajo oficialno družbo«. ¹⁰ Bogve, če sta si Marx & Engels vsaj v grobem predstavljala razsežnost eksplozije, za katero sta v svojem meščanskem zapečku pripravljala detonator? Gotovo pa sta se zelo dobro zavedala, da je bistveni cilj revolucije (vsaj s stališča revnih delavcev in kmetov) odprava privatne lastnine: »V tem smislu lahko komunisti svojo teorijo strnejo v enem izrazu: odprava privatne lastnine«. ¹¹ Glavni cilj je isti kot v *Utopiji*, Marx & Engels sta dodala tezo o zgodovinski (»znanstveni«) *nujnosti* komunizma, Partijo kot »Subjekt« revolucije in seveda geslo *Proletarci vseh dežel, združite se!*

Toda kakšna ironija zgodovine je v dejstvu, da se zdaj, poldrugeto stoletje pozneje, privatna lastnina v obliki vsemogočnih multinacionalk vse bolj bohoti in šopiri! Da kapital sploh ne zavira proizvodnje, ampak jo, ravno nasprotno, vrtoglavo spodbuja, tudi če bo hiperprodukcija ves svet potegnila v svoj pogubni vrtinec! Zato vsekakor lahko podvomimo v smiselnost kritike kapitala kot tiste »Substance«, ki bi jo po Marxu moral ukrotiti revolucionarni »Subjekt«, da ne bi bila več »samorasla« *<naturwüchsig>*. Mar ni – se sprašujemo – kapital v svoji domnevni »substancialnosti« v enakem ali vsaj podobnem smislu *tehnika* kot vsaka druga? Ali ni kapital predvsem ekonomsko orodje za zagon in potek proizvodnje in distribucije stvari, ki jih (nekatero bolj, druge manj) potrebujemo za življenje? Podobno orodje, čeprav seveda veliko bolj zapleteno, kot sta srp in kladivo orodji za žetev in kovanje? Morda je tako, kar pa bi pomenilo, da ne bo nič z njegovo ukinitvijo, razen če se vrnemo v »prakomunizem« jamskega človeka. Sicer pa je to pretežno vprašanje, da bi ga tu, kar tako mimogrede razrešili. Če že govorimo o moderni tehniki in kapitalu, pa ne pozabimo, da nas je, pripadnikov vrste *homo sapiens*, na

¹⁰ *Ibid.*, str. 601.

¹¹ *Ibid.*, str. 604.

tem planetu že šest ali sedem milijard! Strašen je podatek, da je tretjina ljudi lačnih, toda kaj bi bilo šele tedaj, če bi svetovna proizvodnja zaradi kake nove družbene katastrofe – ki bi se, čeprav s plemenitimi nameni, porodila v preveč razgretih vizionarskih glavah – padla recimo na tretjino sedanje ali na še manjši obseg, podobno kot se je zgodilo za časa komunizma v vzhodni Evropi? Seveda bi bilo lepo verjeti, da stoletne komunistične sanje kljub vsemu hudemu, kar se je zgodilo v preteklosti, niso bile povsem prazne in nesmiselne; verjeti, da lahko napake in zablode preteklega komunizma popravimo v kakem komunizmu prihodnosti. Toda dandanes je to zelo težko verjeti! (Jaz sam pravzaprav nikoli nisem mogel zares verjeti v komunizem, v tisto »svobodno asociacijo proizvajalcev«, razen nekaj mesecev, ko sem bil bruc na filozofiji.) Po zatonu klasične marksistične teorije in padcu visokoletečih komunističnih idej, ki so se sesule v stalinizmu – saj Sovjetska zveza, kljub vsem Stalinovim zločinom nad lastnim proletariatom in njegovo »avantgardo«, ni in ni mogla produkcijsko dohiteti, kaj šele prehiteti kapitalističnega zahoda – po tej streznitvi glede teorij in napovedi klasičnega marksizma je zahodnim neomarksističnim teoretikom, npr. »novi levici« Frankfurske šole, ostalo samo še utopično razglabljanje o nekem *das ganz Andere* (»tistem povsem Drugem«), v najboljšem primeru pa zgolj *etični* imperativ *misliti možnost* drugačne družbe, drugačnega sveta, ki ne bi temeljil na izkoriščanju, privatni lastnini in človeški odtujitvi – toda realna osnova te možnosti (oz. tisto, kar se je Marxu zdelo njena realna osnova) se je nepovratno izmaknila. Dandanes preostaja zgolj *hrepenenje* po boljšem in lepšem svetu, vse drugo je »blodenje v temi«. A kljub vsemu: treba je verjeti – naj se ohrani vsaj hrepenenje!

Toda vrnimo se k Morovi *Utopiji*: res je presenetljivo, kako »vizionarska« je, tudi v podrobnostih. Na primer: popotniki, ki potujejo po Utopiji, so »povsod kakor doma«, vendar morajo

od oblasti dobiti dovolilnice za potovanje; in če koga zalotijo, da je zdoma brez dovolilnice, postane suženj (kakor da bi imeli pred očmi neko arhaično karikaturu berlinskega zidu!). In dalje: »Vsak je na očeh vseh in zato prisiljen, da se ukvarja s poklicnim delom ali da se dostojno zabava«,¹² tako da »živi ves otok kakor ena družina«. ¹³ Denarja ne potrebujejo, z izvozom svojih izdelkov v druge (kajpada nesrečne) države pa vseeno pridejo do deviz, pa tudi do zlata, čeprav ga imajo v obilici tudi samí, vendar ga ne cenijo, ravno nasprotno, samo sužnji nosijo zlate verige (kako lepa prisposoba!), otroci pa se frnikolajo z diamanti, ki jih najdejo na obali. »Utopijci se čudijo, kako morejo ljudje uživati v bledem siju biserov in draguljev, ko lahko gledajo zvezde in celo sonce«. ¹⁴ Žal v realsocializmu pravkar minulega *novocenta* ni bilo ravno tako lepo. A tudi v *Utopiji* nas nekatere navade presenečajo s svojo čudaško krutostjo. Na primer, zakonska oziroma spolna nezvestoba se kaznuje s suženjstvom, ponovno prešuštvo pa celo s smrtno kaznijo! Če mladina spolno občuje še pred sklenitvijo zakonske zveze, ji »prepovedo zakon za vse življenje«. ¹⁵ Takšna drastična zapoved zvestobe je baje potrebna zato, ker bi bilo sicer človeku težko živeti vseskozi z enim samim partnerjem (kar večinoma drži). In čeprav je v Utopiji v splošnem zaželen neke vrste epikurejski odnos do življenja (tj. razumno uživanje, zdravo življenje »v skladu z naravo«, vrtnarjenje ipd.), se spolno občevanje očitno ne prišteva med prioritete užitke, ampak med tiste dejavnosti, katerih namen je »odstranjevanje vsega odvečnega v organizmu«. ¹⁶ – Toda epikurejstvo ni glavna filozofija Utopije; srečni Utopijci (ki jih je, mimogrede poveda-

¹² Thomas More, *Utopija, op. cit., str. 132.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*, str. 138.

¹⁵ *Ibid.*, str. 160.

¹⁶ *Ibid.*, str. 150.

no, legendarni Utop pred 1770 leti pripeljal na ta rajski otok, kjer so premagali prvotne primitivce) se radi ukvarjajo tudi z drugimi filozofskimi vprašanji, najrajši s temle: »V čem obstoji človeška sreča, ali v eni, ali v več rečeh?«¹⁷ Predvsem pa verjamejo v nesmrtnost duše, pravzaprav je vanjo *zapovedano* verjeti, kljub temu pa dovoljujejo evtanazijo za brezupne bolnike, čeprav po drugi strani ne pokopljejo samomorilcev, temveč jih »vržejo v močvirje«. ¹⁸ K tej utopični filozofiji spada tudi zavračanje formalnih zakonov in nasploh prava, kajti npravnost je pomembnejša od prava, zato tudi pogodb ne sklepajo, saj »srce bolj združuje kakor besede«. ¹⁹ Komunisti so se pri Utopijcih očitno učili zaničevanja »formalne demokracije«! In tudi do vojne imajo podoben odnos kot njihovi poznejši posnemovalci: Utopijci sicer načelno zavračajo vojno, čeprav po špartansko častijo hrabrost in vojaške veščine, seveda le tedaj, ko so namenjene obrambi domovine – vendar dopuščajo tudi napadalno vojno, namreč v primeru nesebične pomoči prijateljem v tujini (podobno kot na primer Sovjeti pri pomoči češkim tovarišem leta 1968).

Pred koncem tega eseja povejmo še nekaj besed o tem, kakšno je v *Utopiji* tisto, tradicionalno gledano, najvišje nadstropje »družbene nadstavbe« – religija. Utopijci načelno dopuščajo različne veroizpovedi, tako npr. celo podpirajo čaščenje Sonca, nekakšen novi mitraizem; kot pripoveduje Rafael, pa največ Utopijcev časti nebeškega Očeta, tj. »samo eno, nedoumljivo, neskončno, večno in nerazložljivo božanstvo, ki na človeku nerazumljiv način izpolnjuje ves svet«²⁰ – toda, glej, glej: ob tem svojem prvotnem monoteizmu vse rajši privzemajo krščanstvo, odkar so slišali zanj in ga spoznali, pri čemer naj bi jim pomagal

¹⁷ *Ibid.*, str. 141.

¹⁸ *Ibid.*, str. 160.

¹⁹ *Ibid.*, str. 169.

²⁰ *Ibid.*, str. 183.

tudi Rafael. Nobena vera ni zapovedana, zapovedana je samo verska strpnost, zato so pred nedavnim zaprli nekega krščanskega fanatika. In da ne pozabimo, že sam Utop je prepovedal še nekaj nezaslišanega: nauk, da duša umre skupaj s telesom in da svetu vlada naključje; in »če kdo ne verjame v posmrtno življenje, ga sploh ne prištevajo med ljudi«. ²¹ In tako smo spet v tisti dobi, ko je humanist in kristjan Thomas More, prijatelj Erazma Rotterdamskega, napisal *Utopijo* – v renesansi, ki je poskušala združiti, kar je najbrž nezdržljivo: vero in razum, zavezo in izbiro, krščanstvo in versko svobodo. Renesančni kristjani, od Nikolaja Kuzanskega, prek Marsilia Ficina in Pica della Mirandola, vse do Erazma in Mora, pa tudi Montaigna, so poskušali biti karseda odprti do drugih verstev, a vseeno so zase ohranjali prepričanje, da je krščanstvo najboljše in najresničnejše, še več, da je skrito že v drugih, starejših verstvih, kakor se v otroku skriva mož. Ali je tudi to prepričanje zgolj iluzija zahodnega človeka, pravzaprav še dandanes ne moremo dokončno presoditi. Tu pa bi opozoril še na neki zgodovinski detajl, ki je bil najbrž ozadje tiste Utopove zapovedi, da je treba verjeti v nesmrtnost duše: leta 1513, torej tri leta pred izidom *Utopije*, je Cerkev na lateranskem koncilu dokončno zavrnila averroizem, ki je v renesansi strašil z mislijo, da je nesmrtna le višja »umna duša«, torej duh, ne pa tudi posamezna človeška duša (to misel je najbolj odmevno zagovarjal renesančni aristotelik Pietro Pomponazzi iz Padove) – ter razglasila *dogmo* o nesmrtnosti duše, ki v vesoljni Cerkvi velja še danes. Zdi se, kakor da ima vsak *zakaj* svoj *zato*. Toda najbrž se tako samo zdi.

Zdaj, na začetku 21. stoletja, smo znova na robu kaosa: o duši ne vemo kaj bistveno več od renesančnikov, a strah pred Nočjo, morda pogubnejšo od vseh doslej, hromi naše upanje. – »Kaj lahko upam?« se je spraševal modri Kant. Vsak človek, ki

²¹ *Ibid.*, str. 187.

premišljuje o sebi in svetu, si prej ali slej zastavi to vprašanje. Tudi jaz se sprašujem, kaj lahko upam v tem življenju, zase in za svoje drage, za vse tiste, ki me bodo preživel. Ne verjamem v posmrtno življenje, vsaj ne v takšno, da bi se v njem ohranjal spomin na sedanje. Po drugi strani pa tudi ne verjamem, da nas lahko na tem svetu, v tej zgodovini odreši kakšna nova revolucija, kakšna na drugačen način ponovljena »leninska gesta«, kot nekateri evfemistično imenujejo in obenem napovedujejo bodoči upor proti globalnemu kapitalu. Preveč je bilo že utvar, laži, nasilja in krvi. A vse kaže, da človeške slepote ne bo nikoli konec. Razum je močan pri odkrivanju orodij in orožij, toda šibak pri urejanju naših medsebojnih odnosov. Najbrž se moramo vztrajno opirati na *forme*, ki smo jih v naši kaotični zgodovini vendarle spoznali ali ustvarili – logiko, matematiko, naravne in pravne zakone, »formalno demokracijo«: kajti, čeprav slednja očitno ni idealna politična ureditev in je nemalokrat smešna v svoji nemočni igri proti samovolji, nimamo nobene boljše možnosti urejanja našega zapletenega sožitja; spoznali smo, da demokracija ne more biti neformalna. Predvsem pa bi se morali vselej in povsod držati »zlatega pravila« oziroma Kantovega kategoričnega imperativa: *Ne stori drugemu tistega, česar ne želiš, da bi drugi storil tebi.* – In četudi ne vem, kaj lahko upam, je tu še vedno tisto najvišje, za človeško pamet najbolj občudovanja vredno: »zvezdno nebo nad menoj in moralni zakon v meni«.